

Modern Türklük Araştırmaları Dergisi

Cilt 4, Sayı 1 (Mart 2007)

Mak. #13, ss. 120-125

Telif Hakkı©Ankara Üniversitesi

Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Tanıtmalar

Justin McCARTHY, Esat ARSLAN, Cemalettin TAŞKIRAN, Ömer TURAN, *The Armenian Rebellion at Van*, Utah Series in Turkish and Islamic Studies, The University of Utah Press, Salt Lake City 2006, 296 s. ISBN-10:0-87480-870-7 ISBN-13:978-0-874810-870-4.

Bilindiği üzere tarihçilik, geçmiş olay ve olguları incelerken, geçmişten bize kalan her türlü verinin tenkidî bir yaklaşımla değerlendirilmesini gerektirir. Hakkında çok farklı rivayetler bulunan ama sağlam kanıtlar bakımından tartışmalı hadiselerde bu iş daha da zorlaşır. Özellikle de üzerinde durulan konu bir topluluk tarafından onun kimliğinin belirleyicilerinden biri olarak tabu haline getirilmişse onu soğukkanlı bir şekilde tahlil etmek, incelemek imkânsız derecesindedir.

1915 yılında Osmanlı Ermenilerinin başına gelenlerin mahiyeti çoktandır tarih disiplini içerisinde tartışılan bir konu olmaktan çıkmıştır; daha doğrusu belki de hiçbir zaman öyle mesafeli ve soğukkanlı bir tarih araştırmasına konu olma durumuna gelememiştir. Belki de işin mahiyeti icabı gelecekte de bu işi layıkıyla yapmak mümkün olmayacak. Yine de meseleye eğilen birtakım tarihçilerin, gerçeğin bazı yönlerine mümkün olabildiği ölçüde ışık tutabileceğine ve bu konuda var olan ön yargıları yumuşatabileceğine dair iyimserlik beslemek istiyor insan...

Ülkemizde maalesef çok ihmal edilen bu konuda son yıllarda çok sayıda araştırma yapıldı. Bunların yeterli olduğunu söylemekten çok uzağız ama yakın tarihimizin bu önemli olayını, sebep, mahiyet ve sonuçlarıyla çok yönlü olarak değerlendirmemizin şart olduğu açıktır. Elimizdeki çalışma, Van'daki Ermeni İsyanı hakkında, yazarların literatür, yayınlanmış kaynaklar, İngiliz, Amerikan ve Osmanlı arşivlerine (gerçi kaynakçada arşiv kaynakları zikredilmemiş ama bölüm sonlarındaki notlardan bunları anlıyoruz) dayanarak hazırladıkları çok ayrıntılı ve dikkatli bir şekilde kaleme aldıkları bir metindir. Bu yazıda, eserin bölümlerinin muhtevasını ve

bazı sonuçlarını kısaca tanıtmaya çalışacağız.

Son dönem Osmanlı tarihi ve Millî Mücadele dönemi üzerinde önemli çalışmaları olan yazarlar, Ermeni Meselesi bakımından merkezî önemi haiz Van İsyanını mercek altına alıyorlar. Eser, filmin sonunun başa alındığı giriş mahiyetindeki “Van Harabeleri” başlıklı ilk bölümle başlıyor. Burada, 1919’da Van’ı ziyaret eden ve ziyaretleri öncesi zihinleri Ermeni propagandasıyla şekillenmiş iki Amerikalının kentten sağ kalan az sayıdaki Müslümanlarının önceleri onlara inanılmaz gelen şahitliklerinden Van’da “gerçekte neler olduğu”nu anladıklarını ama hazırladıkları raporun nedense pek ortaya çıkarılmadığı, yaptıkları görüşmelere dair kayıtların da muhtemelen yok edildiğini anlıyoruz. Zannediyorum, bu iki sayfalık girişte vurgulanan bu durum, Ermeni meselesinde, özellikle tehcir meselesinde Ermenilerin veya Ermeni davasına sempati duyanların genel davranışını veciz bir şekilde ortaya koyar(Günümüzde niçin Türkiye’nin bu konuda zorlandığının ipuçları da burada gizlidir).

Kitabın sonraki bölümlerine gelince, İkinci bölümde Van Şehri ve Vilayeti tanıtılır. Burada şehrin fiziki yapısı, bölgenin iklimi, dinî ve etnik toplulukları, ekonomik durumu (tarım, sanayi, ticaret), halkın eğitim durumu (bu çerçevede misyonerlerin faaliyetleri), ulaşım ve haberleşme alt yapısı ele alınmaktadır.

“Sadakat, Siyaset ve İktidar” başlıklı 3. bölümde ise bölgenin yapısından dolayı Osmanlı merkezi otoritesinin tam olarak uygulanmadığı, ancak 19. yüzyıl reformlarıyla bu alanda bir değişim yaşandığı, Kürt grupların eşkıyalıklarının Müslümanları da etkilediği ama bu meselenin sanki Ermenilere yönelik bir eylem gibi sunulduğu üzerinde durulur. Aslında esas meselenin yerleşiklerle kabileler arasında olduğu ama Ermeni devrimcilerin bu gibi konuları dış müdahale için kullandıkları ifade edilir. Bu çerçevede, Osmanlı bürokratlarının, askeri gücünün, başta Taşnaklar olmak üzere bölgedeki Ermeni İhtilalci partilerinin, Avrupalıların durum ve tutumları açıklandıktan sonra, 1895 olayları sırasında mülklerine büyük aşiret liderlerince el konulan Ermenilerin durumları anlatılmaktadır. Sonuçta yöredeki siyasî hayatın karmaşıklığına, değişik ittifak kombinezonlarının varlığına işaret ediliyor. Kürt kabileler genellikle Osmanlı’ya bağlı olmakla birlikte bazı büyük kabilelerin zaman zaman Rusya ile ittifak yapabildiği, Ermenilerle Kürtler arasında da çıkara dayalı olarak bazen düşmanlık bazen de dostluk ilişkileri kurulabildiği vurgulanır.

Dördüncü Bölümde 1896 İsyanı incelenmektedir. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşının olumsuz etkileri, Batı İran’ın hem Kürt kabilelerine mensup eşkıya hem de Ermeni ihtilalciler için bir sığınak oluşunun Osmanlı Devleti açısından yarattığı zorluklar (silah kaçakçılığı vb.), Rusya’nın desteklediği Nasturîlerin Kürt köylerine saldırıları, devletin bu yöredeki asayiş meselesine bir çözüm olarak Kürt kabilelerinden Hamidiye süvari alaylarını teşkil ettiği gibi hususlar etraflıca tahlil edilmektedir. Daha sonra İmparatorluğun başka yerlerindeki (Bulgaristan gibi) örneklerden hareketle

Ermeni ihtilalcilerin planları izah ediliyor: Amaç Müslümanları yenmek değil, kışkırtarak Ermenilere saldırılarını sağlamak, sonra da Avrupa devletlerinden duruma müdahale etmelerini talep etmektir. Burada karşılıklı çatışmaların uzun vadede Müslümanlarla Ermeniler arasındaki güven duygusunu nasıl tahrip ettiği tahlil edilir (Her şeye rağmen birbirini tanıyan ve iyi ilişkiler içinde bulunan insanların bu duygularını tamamen kaybetmediğini 9. Bölümdeki bir şahitlikten anlıyoruz ama bu cemaatler arası çatışmayı önlemekten giderek uzaklaşacaktır). Yine ihtilalcilerin, devletten yana tavır alan Ermeni din adamlarını ve tüccarları nasıl etkisiz hale getirdikleri de üzerinde durulan noktalardan biridir. Osmanlı Devleti durumu bölgede birtakım olaylar yüzünden bozulan durumu düzeltmek, Ermenilerin yönetimde daha etkili olarak yer almalarını sağlamak üzere tedbirler geliştirirken çoğunluğu Taşnaklardan oluşan Ermeni ihtilalciler isyanı başlattılar. Bastırılan isyan sonrasında İran sınırının iki tarafında Ermeni ihtilalcilerle Kürt kabileler arasındaki karşılıklı saldırıların devam ettiği vurgulanır.

Beşinci Bölüm Ermeni İhtilalinin 1897-1908 arasındaki gelişimi, bu süreçte rol oynayan tarafların tutumları (Valiler, Kürt kabileler, Nasturîler, Ermeni İhtilalciler, Rusya), Ermenilerin silahlanması, 1906'da isyan planı (Japonya ile savaşın ve içerideki devrimin etkileri yüzünden Rusya'nın muhalefeti engellemiş olabilir), Vali Ali Rıza Paşa'nın aldığı tedbirlerle sadık Ermenilerin devletle işbirliğine çekilmeye çalışılması, bir aşk meselesi yüzünden Ermeni ihtilalcilerin silah depolarını ihbar eden Davit'in öyküsü, yakalanan Taşnak lider Aram Manukyan'ın ve diğerlerinin Avrupalı devletlerin müdahalesiyle serbest bırakılması, 1908 devrimi üzerine Ali Rıza Paşa'nın görevden alındıktan sonra İstanbul'a dönerken Batum'da suikasta uğraması gibi konuları ihtiva eder.

Altıncı Bölümde İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin 1908-1912 arasındaki seyri anlatılır. Meşrutiyeti getirmek suretiyle iç problemleri çözebileceğini düşünen İttihatçıların ve özellikle adem-i merkezîyet yanlılarının Ermeni ihtilalcilerle işbirliği yapması, Taşnakların, ateistliklerine rağmen din adamları ve tüccarları baskıcı metotlarla ikna ederek ulaştıkları Ermeni cemaatinin liderliği konumunun İttihatçılarca da tanınması, bu ittifakın zamanla Van'ın Taşnak denetimine girmesine yol açması, Hamidiye alaylarının tasfiyesinin Kürt kabileler üzerindeki etkileri, şehirli Müslümanların Van'daki Taşnak egemenliği karşısındaki kızgınlıkları vs. altı çizilmesi gereken hususlar olarak dikkat çekiyor. Bir önceki bölümle birlikte düşünüldüğünde 1908'de İkinci Meşrutiyet'in ilanının Ermeni meselesi bakımından Van'da olumsuz bir gidişata yol açtığı izlenimi ortaya çıkmaktadır.

"Kürt Ayaklanmaları ve Müfettişlikler" başlıklı Yedinci Bölümde, ilk olarak Osmanlı devletinin asayişini sağlamak için Kürt kabileleri bastırma ve denetim altına alma çabaları, Balkan Savaşlarının etkisiyle Kürtlerin bir kısmının artık Osmanlı

Devletin sonunun geldiği düşüncesiyle arayışa girmesi üzerinde durulduktan sonra Birinci Dünya Savaşının hemen öncesinde ıslahat adı altında Osmanlı Devletinin Doğu Anadolu'daki egemenliğini bitirecek olan müfettişliklerin (Erzurum ve Van'da) kurulması çalışmaları açıklanıyor. Nüfusun yüzde 80'inin Müslüman olduğu Trabzon, Sivas, Erzurum, Van, Bitlis, Mamuretülaziz ve Diyarbakır vilayetlerinde Avrupalı müfettişlerin yönetiminde Müslümanlarla Ermenileri eşit olarak yer alacağı bir idarenin kurulması öngörülmekteydi. Savaşın başlamasıyla bu sözde ıslahat planı suya düşecektir. Bu plana Kürt aşiret liderleri tepki gösterdiler. İttihat ve Terakki hükümetine dinî tutumları (İsyancı liderlerden bazıları Nakşibendi tarikatı şeyhleri) ve merkezîyetçi siyaseti yüzünden karşı çıkan bu aşiret reisleri Ermenilerin korunduğu düşünüyordu. Kürtler tarafından ele geçirilen Ermeni topraklarının iadesine karşı tepkiler de bu aşiret isyanlarında rol oynadı. Daha sonra, bastırılan bu isyanların başarısızlık sebepleri tahlil ediliyor ki burada altı çizilmesi gereken nokta Kürtlerin büyük çoğunluğunun Osmanlı Devletine sadık kalmasıdır. Bu bölümde Ermeni ihtilalcilerin silahlanma ve örgütlenme çabaları ve ihtilalcilere karşı olan Van Belediye Başkanı Bedros Kapamacıyan'ın uğradığı suikast üzerinde de kısaca durulmaktadır.

Kitabın 8. Bölümü I. Dünya Savaşı ve Van'daki Ermeni İsyanı konusuna hasredilmiştir. Önceki bölümler, bu bölümde anlatılacaklar için bir arka plan mahiyetindedir. Yazarlar, 1914'de yöredeki askerî durumu, Sarıkamış faciasının Doğu Anadolu'nun savunması bakımından yarattığı zaafı ortaya koyduktan sonra Ermeni milliyetçilerinin hazırlıklarını açıklıyorlar. Burada Rusya ile ilişkiler önemli bir rol oynar. Ermenilerin hazırlıkları konusunda Van'daki İngiliz konsolosunun raporu ve Osmanlı istihbaratının edindiği bilgiler tahlil edildikten sonra Orduya alınan Ermenilerin firarları ve ihtilalcilere katılmalarına değiniliyor. Bundan sonra ise önce kırsal kesimde sonra da şehirde isyanın başlaması ve safhaları açıklanmaktadır. Kırsal kesimde 1915 Şubatında isyanın başladığı vurgulanır; Vali Cevdet'in önde gelen liderleri öldürerek kentte isyanı önleme girişimi (kaçan iki önder öldürülür; Aram kurtulur, daha sonra Van'a gelerek isyanı yönetir). Kentte karışık mahallelerin ortadan kalkması ve kentin kesin olarak ikiye bölünmesi, her iki tarafın silahlı güçleri ve cephaneleri, çatışmaların safahatı ayrıntılarıyla ve farklı görüşlerin karşılaştırılmasıyla ortaya konulur. Rusların Van'a girmesiyle, bir Rus vatandaşı olan ve bu yüzden de bütün yasadışı faaliyetlerine rağmen kapitülasyonlar gereği Osmanlı devleti tarafından o zamana dek yargılanması engellenen Aram Manukyan valiliğe getirilir. Gerçi daha sonra Van tekrar Osmanlı denetimine geçecek ve nihayet 1916'da kesin Rus işgali altına girecektir ama bu arada meydana gelen gelişmelerin tehcir ve Ermeni "soykırımı" iddiaları açısından çok iyi irdelenmesi gerekir. Henüz tehcir kararından önce Van'ın düşmesi, şehirdeki ve kırsal alandaki Müslümanların uğradığı katliamlar, kaçarken bile yollarının kesilerek öldürülmeleri altı çizilmesi gereken bir noktadır. O

zamana kadar bazı Kürt aşiretleri ile Ermeni çetelerin yol açtığı cinayetler ve katliamlar şüphesiz toplumlar arası güveni sarsmış, nefreti arttırmıştı. Ancak Van İsyanı ve sonrasında yaşananlar için boyutlarının çok değiştiğini gösterir. Ermeni yanlı tarihçiler ve gözlemciler Van'daki isyanı "nefsi müdafaa" olarak gösterir ama Ermeni ihtilalcilerin hedefinin bununla sınırlı olmadığı açıktır. Yazarlar, isyanların Osmanlı ordusunun ikmal ve haberleşmesine yaptığı zarardan hareketle Rus ordusunun lehine bir sonucun ortaya çıktığını tespit eder; ama adil bir değerlendirme ile eldeki delillerin Ermeni isyancıların Rusya tarafından yönlendirildiğini kesin bir şekilde ileri sürmeye yeterli olmadığını ama sonuçtan hareketle isyancıların eylemlerinin Ruslara önemli derecede yardımcı olduğunu altını çizerek (s. 218).

Dokuzuncu Bölümde "Van'daki Tahribat ve Kıtıl"ın boyutları tahlil edilir. Dengeli bir anlatımla karşılıklı öldürmelerin sebepleri ve niteliği ortaya konulur. Ermeni isyanı ilerledikçe Osmanlı askerlerinin tutumunun da sertleştiği belirtilir, Ruslarla birlikte gelirken Müslüman köylerinde katliam yapan Ermeni isyancıların yaptıkları kadar Ruslar çekilirken Ermenilere saldıran ve onları öldüren Kürt aşiretleri ve mahalli halkın tutumu da vurgulanır (s. 234). Hiç şüphesiz iki tarafta da en çok mağdur olanlar masum halktı. Van'ın Rus işgaline girmesiyle yaşanan olaylar (Müslümanların kuzeye ve güneye kaçışları, katliamlar vs.) sonucunda yörede nüfusun çok büyük ölçüde telef olduğu, köylerin üçte ikisinin tamamen tahrip olduğu veya boşaltıldığı net biçimde ortaya çıkar (bkz. s. 245'deki tablo). Yakıp yıkmanın irrasyonel mantığını göstermek bakımından, Van'ın yakılmasını gören ve doğru bulan Onnig Mukhşarian'ın tanımı ve izahı öğreticidir: "Kutsal Ahmaklık Günleri" olarak tanımladığı tahribat hakkında şöyle der: "Hiç kimse Van Ermenilerini zapt eden denetlenemez intikamcılığı engelleyemezdi." (s. 245) Katliamlar ve salgın hastalıklardan ölümlerin her iki tarafta da büyük boyutlara ulaştığı açıklandıktan sonra 11 yaşında olaylara şahit olan İbrahim Sargın'ın tanıklığı ile bu bölüme son verilmektedir. Bu tanıklık vahşetin büyüklüğüne rağmen az sayıda da olsa bir takım insanların hâlâ eski dostluklar hatırına, güçleri varsa, birbirlerini mukateleden koruduklarını gösteren bir hikâyeyi içeriyor.

Sonuç bölümünde Ermeni isyancıların, nüfusun yüzde 20'sinin Ermeni olduğu bir bölgede Avrupalı güçlere ve Rusya'ya güvenerek yola çıkışlarının onlara bir Ermeni devleti kazandırmak yerine onları yurtlarından ettiği vurgulanır. Bu sonucu tahmin edememeleri ise radikal milliyetçiliğin akıl-dışılığıyla izah edilir. Osmanlı Devletinin isyanı durdurmadaki başarısızlığı ise Mao'nun ayaklanmalara karşı yürütülen mücadelede tespit ettiği hatalar çerçevesinde yorumlanır. Mamafih Osmanlıların, hem geleneksel anlayışları (muhalifleri ve isyancıları nispeten yumuşak yöntemlerle cezalandırma veya sisteme entegre etme), hem savaştan önce dış baskılar sonra da savaş şartları yüzünden başka bir yol takip etmeleri (sert ve kesin bastırma siyaseti) mümkün değildi.

Eserin muhtevasını özetledikten sonra genel bir değerlendirme yapacak olursak şunları söyleyebiliriz: Eserin kurgusu gerçekten de çok iyi tasarlanmış. Eklerde bazı hususlar (yer adları, Osmanlı hükümetinde Ermeni görevliler, Ermeni mültecileri, Ermeni ihtilalcilerin nefsi müdafaa talimatnamesi, Bir Müslüman köye yapılan saldırılar hakkında rapor) ayrıntılı olarak incelenmiş; ama kanaatimce kurguyu bozmadan bir önsöz çerçevesinde çalışmanın metodu ve kaynakları da izah edilmeliydi. Bunu belirttikten sonra hemen ifade etmek gerekir ki, elimizdeki çalışmanın yazarları, Van'da ve çevresinde 1915'te ve sonrasında yaşanan büyük tahribat ve katliamın, karşılıklı öldürmelerin nispeten objektif bir resmini çizmeye çalışmışlardır. Gerçekten de olayın tarihî arka planını, meseleye müdahil içerideki ve dışardaki unsurların saik ve tutumlarını değişen şartlara göre tahlil etmeden 1915'i ve sonrasını anlayamayız. Dolayısıyla, tehcir sırasında meydana gelen acı olayları, tarihî bağlamdan kopuk olarak değerlendirmek adil ve tarafsız bir davranış değildir. Yazarlar bu tarihî bağlamı, Van'da 1870'lerden itibaren meydana gelen gelişmelerin ayrıntılı analizini yapmak suretiyle ortaya koymuşlar, böylece 1915 ve sonrasını daha iyi değerlendirmemizi sağlamaya çalışmışlardır. Bu ve benzeri çalışmalar, belki mesele hakkında tartışılacak bir şeyin kalmadığını savunan sağır kulaklara bir şey ifade etmeyebilir ama "gerçeği arayanlar" için bir başka pencereden olayların nasıl görüldüğünü çok iyi bir şekilde ortaya koymaktadırlar. Yazarlar, kelimeleri evirip çevirmeden, farklı tanıklıları tenkit süzgecinden geçirerek bu trajik dönemde yaşananların farklı yönlerini, Müslümanların uğradığı katliamlar ve tecavüzler kadar Ermenilerin maruz kaldığı katliam ve kötü muameleleri de dile getirmişlerdir. Ermeni ihtilalcilerin yanlış hesaplarını vurgulamakla birlikte onları da anlamaya ve saiklerini analiz etmeye çalışmışlardır. Yazarları tebrik ederken bu ve benzeri çalışmaların Ermeni meselesi hakkında gerçekten de tarihte neler olduğunu merak edenler tarafından değerlendirileceğini, bu meseleyi siyasî zeminden insanî bir zemine kaydırmada olumlu rol oynayacağını ümit ediyoruz.

Mehmet Öz (Ankara)

(Alındığı tarih 13 Mart 2007)

(E-Yayın tarihi 27 Mart 2007)